

Balcanismul literar românesc

Balcanismul literar românesc

*

Panoramic sud-est european

Confluente culturale

– ediție revăzută și adăugită –

Cluj-Napoca, 2017

Balcanismul literar românesc	5
Cuvânt introductiv	9
Dintr-un dicționar de termeni.....	16
I. Etapele istorice ale conceptului	23
Bizațul dincolo de moarte	25
I	25
II	29
III.....	38
IV	42
Între balcanitate și balcanism.....	45
I	45
II.....	47
III.....	52
IV	59
V.....	66
Consacrarea balcanismului	73
I	73
II.....	94
III.....	116
IV	121
Prelungiri literare.....	130
Amintirea Țarigradului	134
„Duhul balcanic”.....	136
Nebănuita aventură	139
Estetizarea epicului	148
Pitorescul moral	155
Bizantinismul imaginii.....	160
„Vârstele” lui Balkaneus.....	168
Autocratism estetic și sancțiune etică	174
„Ultima Grecie...”	187
„Melanholia” Princepelui.....	202

Ecouri contemporane	205
Proza.....	205
Poezia.....	241
Prime concluzii	249
II. Permanențe literare sud-est europene	251
Repere metodologice.....	253
I Tipologie.....	258
Tipul tragic.....	258
Haiducul.....	294
Înțeleptul rătăcitor	304
Parvenitul	311
II Cântecul istoriei.....	321
Spre o poetică a romanului istoric sud-est european.....	323
Mihai Viteazul în eposul sud-estic.....	331
De la Sindipa la divanul persian	336
Dimensiuni ale romanului istoric sud-est european.....	344
III Motive	357
Bizațul	359
Roata	371
Lumina	382
Drumul	392
Concluzii secunde	395
III Balcanitate și balcanism.....	397
Context cultural și determinare	399
I Delimitări.....	405
Orient și Occident	407
„Balcanic” și „Sud-est european”	418
Europa centrală/Europa de sud-est.....	424
Balcanism/Bizantinism/Orientalism	431
Circumscrieri terminologice	437
II Balcanitate și balcanism literar.....	451
III Panopticum.....	469
Homo balcanicus.....	471
Pitorescul.....	483

Bizanț fără Bizanț.....	499
Periple răsăritene.....	502

Addenda	513
Schiță despre ontologia lui între.....	515
Ce poate aduce sud-estul?.....	528

Panoramic sud-est european confluente culturale..... 531

Acolade teoretice	537
Identități/alterități balcanice.....	539
Însemne bizantine în spațiul românesc	545
Bizanțul și ideologia politică.....	547
„Cădere” și compensație	551
Întregiri bibliografice	556
Comparatismul în trei ipostaze	562
Geografie culinară.....	564
„De la gliptic la major”	566
Periple balcanice	570
Lingvistice.....	574
Etnologie balcanică	579
Odiseea cealaltă.....	586

Insertii în imaginar	589
Făt-Frumos și „vremea uitată”	591
O componentă a tipului tragic: Chira Chiralina	596
Tipologii sud-estice în proza românească.....	603
Teologie și filologie	610
Dor și Mall	619
Kostandin și Doruntina	622
Diptic epic sârbesc	625
Înăuntru/înafară.....	630
Bizanțul – un pretext?	633
Antologii lirice balcanice.....	637

Despre românii din Balcani.....	657
GEORGE VÂLSAN	660
GEORGE MURNU.....	662
IOAN S. NENIȚESCU	664
SILVIU DRAGOMIR.....	666
GHEORGHE CARAGEANI	667
Reviste	673
„Revue des Études Sud-Est Européenes”	
– schiță monografică	675
Documenta	687
Amintirea Bizanțului în Transilvania.....	689
Un „advis” despre Mihai Viteazul	704
Addenda et Corrigenda	709
Încă un termen: Balcania.....	711
Tentația Orientului	712
Bucureștiul albanez	715
Despre „omul balcanic”	717
Reportaje de război	718
„Manuscrisul fanariot”	721
Dintr-un jurnal.....	725
Creta	727
Veneția	728
În loc de încheiere	731
Memorie și proiect	733
Summary.....	745
Indice de nume	767

Bizanțul dincolo de moarte

„Și să umplu Solomon de minte și fu mai înțeleptu decât toți feciorii altor boiari și decât toți înțelepții de la Eghipet!”

(*Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie*)

I

Înveșmântat în purpură și fir, marcat cu însemnul imperial al vulturului bicefal bizantin, „preacuviosul domn, marele voievod și stăpân și autocratorul” (Gavriil Protul) Neagoe Basarab pătrunde mereu mai adânc în conștiința posterității, capabilă să discearnă adevărul de legendă și să circumscrie, în linii de gravură, locul **Învățăturilor** în istoria culturii noastre. Perisabilă prin natura sa, ființa fizică alunecă mereu în uitare, supraviețuindu-i în schimb, superbă, elegia omului și „sfățuirea” basileului în acompaniamentul, atât de melancolic și atât de adânc, al slovei lui Neculce sau Costin. Considerată, rând pe rând, un admirabil „manual diplomatic” (Virgil Cândea), o „operă literară” exemplară (Vasile Grecu), „carte de doctrină politică îmbrăcată în haină literară” (P. P. Panaitescu), sau, mai recent, „un imens *testament* ideologic și politic” (Dan Zamfirescu), parenetica acestui autocrat cu domnie scurtă (1512–1521) a făcut să curgă multă cerneală tipografică, datorită contestatei sale autenticități. Nu s-a pus în schimb la îndoială apartenența operei la perimetrul de cultură al Sud-Estului, ale cărui modele au fost relevate de către exegeții vechi și noi. Sinteză grandioasă a veacurilor XIV–XVI, **Învățăturile** constituie punctul final al unei lungi evoluții, al cărei început coboară în straturile adânci, de unde numai prețioasele vestigii arheologice mai pot creiona desenul stângaci al unor epoci de conviețuire bizantino-română. Încet-încet, din măruntaiele pământului și inscripțiile ciuntite de vreme, se încheagă tabloul unei civilizații de esență mediteraneană, la care s-au adăugat, printr-o sedimentație lentă, formele aluvionare ale unor culturi mai mult sau mai puțin pasagere. Fizionomia complexă a omului de la nordul Danubiului nu poate fi izolată de contextul ce o definește în realitate. Cum altfel am putea explica încorporarea organică a spiritualității noastre carpatine în aria așa-numitei „romanități orientale”? „Din cele două mari arii de cultură europeană, cea latină și cea elenică – observa P. P. Panaitescu – s-a desprins romanitatea orientală, având la bază cultura romană, dar cu adânci influențe bizantine, datorită așezării sale geografice și legăturilor

economice cu Bizanțul și cu slavii” (s.n.)¹. Influența directă a Bizanțului (sec. IV–VII), marcând restabilirea autorității politice, militare și economice a Imperiului Roman asupra liniei Dunării², va fi întreruptă din cauza migrațiilor, ca apoi să revină (sec. X–XIII)³, pentru a se accentua, începând cu veacul al XIV-lea, odată cu intensificarea relațiilor religioase⁴. Mediate de către slavi, raporturile cu Bizanțul muribund din punct de vedere economic primesc o culoare specifică ce impregnează firesc substanța **Învățăturilor**. Studiul epocii slavo-bizantine, zguduită de erezia bogomilică sau de disputele varlaamo-palamite, este normal pentru înțelegerea literaturii noastre vechi, ce corespunde în realitate cu momentul apariției primelor valori artistice culte mai mult decât notabile. Filtrul slav n-a avut ochiurile atât de dese încât să permită strecurarea doar a unor produse inferioare sau mediocre, destinate vulgului. **Învățăturile** sunt, în acest sens, o strălucită mărturie a capacității de conservare și prelucrare a spiritului bizantin de către creativitatea românească, indiferent dacă textele parenetice originale au fost cunoscute prin filieră bulgară ori sârbească. Aceasta, admițând, împreună cu D. Russo, că „nu trebuie să se uite că influența bizantină era aceea care stăpânea!”⁵. Tradiția bizantină, înțelegând prin ea tezaurul de gândire al noii Rome, rămâne, într-adevăr, definitorie. Deși după 1453 luminile minunatului oraș de pe malurile Bosforului se sting, sclipirea lor, mutată în amintire, continuă să fascineze lumea creștinătății ortodoxe, iar gestul de strămutare a acesteia în nordul Dunării este nu un act disperat, ci gândit ca necesar. Pe de altă parte, este greu să se argumenteze teza despre „capitularea

¹ P.P.Panaitescu, **Introducere la istoria culturii românești**, Editura Științifică, București, 1969, p. 49.

² Corina Nicolescu, **Moștenirea artei bizantine în România**, Editura Meridiane, București, 1971, p. 14, dar și Vasile Grecu, care, în *Prefața* la versiunea românească a lui Constantin Porfirogenetul, **Carte de învățătură pentru fiul său Romanos**, Editura Academiei R. S. R., București, 1971, atrage atenția că „teritoriul actual al țării noastre era în relații strânse cu Imperiul Bizantin, în care fusese încorporat parțial din vremea lui Constantin cel Mare până la Iustinian” (p. 8). Ambii cercetători subliniază procesul de continuitate a elementului romanic, ceea ce explică, de altfel, așa cum demonstrează încă N. Iorga, aderența spațiului nord-dunărean la luminile Bizanțului. Despre studiul Corinei Nicolescu cf. infra, p. 545-547.

³ Cf. Dinu C. Giurescu, *Relațiile economice ale Țării Românești cu Țările Peninsulei Balcanice în perioada feudalismului timpuriu (sec. X-XIII)*, în „Romanoslavica”, X, 1964, p. 359: „Urmărind mișcarea mărfurilor pe baza unei documentații cât mai largi, fixăm deopotrivă cadrul general al schimbului de valori culturale și contribuim la înțelegerea acelei «unități în diversitate» ce caracterizează complexa civilizație a popoarelor sud-est europene” (s. n.). Vezi, de asemenea, lucrarea lui G. I. Brătianu, **Privilèges et franchises municipales dans l'Empire Byzantin**, Paris – Bucarest, 1936.

⁴ Cf. studiul de bază al lui Al. Elian, *Les rapports byzantins-roumains*, în „Byzantinoslavica”, XIX, 1958, nr. 2.

⁵ Demostene Russo, *Elenizmul în România*, în idem, **Studii istorice greco-române**, II, București, 1939, p. 505.

parțială” a Constantinopolului⁶. Dar amintirea Bizanțului continuă să trăiască în întreaga Peninsulă Balcanică, precum și în Țările Române. Semiluna însăși se adaptează tiparelor bizantine. „Nu mai vedem în turci sfărâmtorii Imperiului Bizantin, ci continuatorii lui”⁷, scria Nicolae Iorga și afirmația sa nu mai pare astăzi atât de paradoxală. Tocmai din cauza preluării, de către otomani, a formelor de organizare aparținând vechii lumi, devine posibilă cultivarea, din nou, a diplomației de tradiție bizantină. „Cu acești noi stăpânitori ai Bizanțului statele europene puteau nu numai să lupte, dar și să încheie tratate”⁸. **Învățăturile** lui Neagoe Basarab ne servesc, din nou, drept exemplu.

Oricum, ziua de mai 29 a anului 1453 „înseamnă o cotitură a istoriei, înseamnă sfârșitul unei vechi povești, povestea civilizației bizantine. Vreme de unsprezece veacuri a dăinuit pe Bosfor un oraș în care puterile minții stârniseră admirație, iar învățătura și scrierile trecutului clasic fuseseră cercetate și scăpate de la piere”⁹. Posteritatea imperiului romeic nu s-a rezumat doar la amintirile denaturate în secolul al XVIII-lea de Apusul ce poartă în bună măsură povara răspunderii morale față de una dintre marile tragedii ale istoriei. Imperiul, odată căzut, nu e de conceput ca totul să fi pierit ca un fum¹⁰. Popoarele balcanice și întregul Răsărit european au păstrat amintirea Bizanțului, pe de o parte ca pe un reazem moral în lupta eroică, antiotomană, iar pe de alta, datorită faptului că, odată cu dominația Semilunii, relațiile dintre Orient și Occident – refăcute după Cruciada a IV-a (1204) – sunt distruse. Abia în epoca lui Cantemir vor fi mai vizibile, dar firave încă, elemente sosite din sfera umanismului apusean. Spațiul peninsular îndeosebi, cu excepția regiunilor limitrofe ce primesc influențele Veneției, Poloniei ș. a., rămâne oarecum izolat, constatare de la care s-ar putea porni în fixarea, tocmai în această perioadă, a notelor unei axiologii comune. În virtutea tuturor acestor elemente, la care adăugăm inestimabila valoare artistică, **Învățăturile** lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie constituie, fără

⁶ Al. Elian, în *Postfața* la Steven Runciman, **Căderea Constantinopolului**, Editura Științifică, București, 1971, contestând supozițiile bizantinologului englez, care își recunoaște punctele de plecare în *Istoria* lui Cantemir și în **Capitularea Constantinopolului în 1453** a orientalistului I. H. Mordtmann, afirmă că „problema discutată prezintă un interes cu totul deosebit pentru cunoașterea unor forme ale conviețuirii greco-otomane...” (p. 273).

⁷ Nicolae Iorga, **Generalități cu privire la studiile istorice**, 1933, p. 158.

⁸ Virgil Cândea, *Primul monument al experienței diplomatice românești medievale: „Învățăturile lui Neagoe Basarab”*, în volumul colectiv **Pagini din trecutul diplomației românești**, Editura Politică, București, 1966, p. 107.

⁹ Steven Runciman, **op. cit.**, p. 202. Cf. antologia lui Agostino Pertusi, **La caduta di Constantinopoli. L'Eco nel mondo**, vol. I-II, Mondadori, 1976. Cf. și o compilație românească a „plângerii” căderii Bizanțului, alcătuită probabil de Samuil Micu în infra, p. 689-704 (cap. *Amintirea Bizanțului în Transilvania*).

¹⁰ Spiritul unei civilizații cum a fost cea bizantină nu putea să dispară imediat după 1453. De aceea, concluzia lui D. Russo, de pildă, că „întreaga viață a *Imperiului Bizantin* (s. n.) se întunecă cu desăvârșire, orice mișcare culturală se oprește pe loc” (**op. cit.**, tomul I, p. 19) este contestabilă.

îndoială, sinteza cultă a literaturii române vechi. O ucenicie lungă, multiseclară, la izvoarele Bizanțului a luat sfârșit astfel. Influențele bizantine și slave converg în focarul **Învățăturilor** nord-dunărene, al căror nucleu rămân înțelepciunea practică și un echilibru consubstanțial. Aparținând, prin substratul dacic, la o etnie bine configurată în ansamblul sud-estic, spiritul autohton dezvoltă – și momentul Neagoe Basarab e o dovadă – apartenența la spiritualitatea de esență latină, fie pe cale directă, fie pe aceea intermediată de „noua Romă”, a basileilor. În acest context, **Sfaturile lui Agapet către Iustinian, Învățăturile lui Pseudo-Vasile** (867–886), cele ale lui Constantin Porfirogenetul (913–959) pentru fiul său Romanos, parenetica lui Manuel Paleologul (1417), preceptele lui Vladimir Monomahul ș.a. își găsesc o *finalizare* strălucită în cartea domnului muntean. Apartenența acesteia la genul parenetic reconfirmă, alături de alte elemente, deocamdată exterioare (cultivarea etopiei, numerotarea capricioasă a părților etc.), îndelungata tradiție orientală în care au fost alcătuite **Învățăturile**.

Esențială e așadar opera deoarece, ca ideologie și valoare artistică – destul de neglijată de cercetătorii în căutarea autenticității –, ea se încadrează între hotarele a ceea ce numim primul balcanism al literaturii noastre. Un balcanism structural, înțelegând prin acesta *o comunitate de interese vitale pentru creștinătatea balcanică, aflată în fața pericolului otoman, dar și sensibilitatea estetică, comună și ea, manifestată în preferința pentru aceleași forme de artă, îndeosebi religioasă, originare din perimetrul mai larg, orientalo-bizantin*. Realitățile fostului Bizanț, cu simbolica Pantocratorului sau cu extraordinarul fond paremiologic de îndepărtate origini orientale, încrustat în trunchiul cărților populare, au legat, după dezastrul de la 1453, creația popoarelor din zona sud-estică a continentului. Această primă vârstă a balcanismului literar nu este, se știe, cea consacrată de istoria și mai ales de critica noastră literară. Epoca lui Neagoe Basarab, ce prelungește statul centralizat de *basileul* autoritar, n-avea încă nevoie de șarja cantemirescă, îndreptată împotriva boierimii care duce la statul nobiliar și la dezbinare politică. În **Învățături** mai găsim, desigur subtextual, acea capitală a vechiului Bizanț, care la Cantemir va deveni cetatea Epithimiei, Istanbulul turcesc, cu corespondențe firești în mentalitatea personajelor din **Istoria ieroglică**, precum și într-o sumă de influențe estetice, emise de fabulația orientală (primele povestiri în serie, un anume estetism, mai bine spus ermetism, determinat de procedeele medieval al alegorizării, dar și de considerente social-politice ș.a.). Istoriorele, cu tâlcul imediat descifrat la Neagoe în bună tradiție esopică, vor fi urmate de alegorismul strident, la care se adaugă gustul pentru burlesc și subțire ironie, motiv pentru care principele moldav a fost etichetat, prin optica unei lungi tradiții critice de această dată,

drept primul nostru balcanic¹¹. Dacă privim problema numai din acest unghi, atunci totul e mai simplu. Cantemir anticipă, e adevărat, istoric și literar, perioada fanariotă ce consacră balcanismul, pe o anumită filieră, odată cu scrierile ulterioare ale triadei Anton Pann, Nicolae Filimon și Ion Ghica. Acesta e doar un aspect al chestiunii în discuție. Celălalt, neglijat de exegeza critică, trebuie să țină seama de fiorul tragic, sublimat mai târziu, mult mai târziu, în crepusculul „craior” mateini ori în „melanholia” **Princepelui** lui Eugen Barbu. Începutul îl face tocmai tulburătorul testament al lui Neogoe Basarab ce vestește „slava deșartă”, fără să piardă din vedere realismul immanent comportamentului politic. E adevărat, nu găsim încă puterea de generalizare filosofică a lui Cantemir care raționalizează și el, asemeni lui Miron Costin, motivul *fortunei labilis*. Dar balcanitatea **Învățăturilor** și, în primul rând, bizantinismul acestora trebuie să le căutăm – ținând seama de alcătuirea structurală, dar și de „contradicțiile” de care s-a făcut atâta caz – trebuie să le căutăm deci în *dualismul de factură propriu-zis bizantină, ce a caracterizat timp de un mileniu, cu normale alternări de planuri, cultura și spiritul imperiului din răsăritul continentului*.

II

Dualismul din arta și gândirea bizantină a stat adeseori în centrul atenției specialiștilor. S-a vorbit în mod insistent despre cele două tendințe, *aulică* și *populară*, împletite în spiritul bizantin. Alături de arta oficială constantinopolitană, de esență religioasă s-a dezvoltat în paralel iar după aceea, ca un complement firesc, „o artă cu mult mai vie și mult mai apropiată de tradițiile siriană și orientală. Tehnici mai puțin somptuoase, pictura murală substituită mozaicului, un stil întru totul realist, căutarea elementelor pitorești, multă mișcare (câteodată neprecisă), emoție dramatică – iată caracteristicile acestei arte *monahale și populare* (s. n.), de origine siriană și palestiniană, ca și poeziile ritmate de melodii cu care seamănă atât de mult.”¹². Dincolo de tendința

¹¹ Cf. Manuela Tănăsescu, **Despre „Istoria ieroglifică”**, Editura Cartea Românească, București, 1970.

¹² Louis Bréhier, **L'Art Byzantin**, Paris, 1924, p. 15-18. Charles Diehl, *Marile probleme ale istoriei bizantine*, în idem, **Figuri bizantine**, Editura pentru Literatură, București, 1966, sintetizând cercetările sale din mai vechiul **Manuel d'Art byzantin**, urmărește permanența variabilă a acestui dualism în toate cele trei mari epoci de strălucire artistică a Bizanțului: sec. VI, X-XI, XIV-XV. În ultima perioadă „este o artă atât de îndrăgostită de pitoresc și de viață, încât tratează câteodată ca pe niște subiecte familiare teme sacre cele mai grave: îi plac compozițiile în care poate să se manifeste emoția dramatică sau tandră și pateticul... Ultima și remarcabila renaștere a artei bizantine pune pe fruntea Bizanțului muribund o supremă rază de glorie” (p. 150 – s. n.). La noi, Nicolae Iorga vorbește în diverse lucrări despre

permanentă și subterană de laicizare, complementaritatea aceasta devine posibilă și datorită faptului că producția artistică profană – cu o mare circulație în textele apocrife sau în romanele populare – *concorează cu succes spiritul religios, dogmatic, el însuși contaminat de elemente realiste, prelungite din universul de odinioară al Helladei*. În momentele de strălucire bizantină se poate vorbi prin urmare de o artă monahală și populară *în același timp*, fără a fi vorba desigur de existența, întotdeauna, a unui echilibru perfect, sau de absorbție reciprocă și totală. Astfel că, în contextul nostru, nu numai complexul arhitectonic de la Curtea de Argeș, ci și **Învățăturile** – „corespondentul literar perfect al ctitoriei în piatră”¹³ – îmbină hieraticul și dinamicul sub variate aspecte social-istorice și artistice. Față de opera lui Dimitrie Cantemir, testamentul lui Neagoe, ca ideologie și structură, este ordonat în planuri mai puțin fuzionate, vizibile în coexistența celor două capitole mari dar conciliabile. Tot atât de adevărat e însă faptul că ele pot fi circumscrise izolat ducând la concluzia contradicției fundamentale ce ar caracteriza **Învățăturile**, părere emisă inițial de către neolenistul D. Russo, care vedea aici un fel de mozaic alcătuit din interpolări fragmentare. În realitate însă *religiosul și laicul* se îmbină în concepția politică a domnitorului muntean într-o lucrare, așa cum s-a demonstrat de altfel, gândită *unitar*¹⁴. Era și normal să fie astfel, din moment ce antropocentrismul **Învățăturilor** este datorat mai mult interpretării teologice a lumii decât procesului de laicizare a gândirii, specific Occidentului. De altfel, o netă opoziție era practic cu neputință. Încă prin Evagrie Ponticul – adeptul „rugăciunii pure” – neoplatonismul se transformă într-un sistem religios, corectat apoi de către Macarie Egipteanul sau de Ioan Climax, în a cărui **Scară** intelectualismul evagrian se întâlnește cu recunoașterea trupului omenesc. Pe acesta Grigore Palamas nu-l mai consideră o închisoare a sufletului, teoretizând chiar, în virtutea „realismului mistic” (sic!) – opus celui „intelectual” (profan) al occidentalizatului Varlaam –, posibilitatea „îndumnezeirii” omului – ca suflet și corp – în lumina eternă. Se știe că isihasmul – cea mai importantă doctrină bisericească din Orientul ortodox – însemna căutarea, împinsă până la obsesie, a unirii credinciosului cu divinitatea, printr-o meditație deloc străină de exerciții

„Constantinopolul dual” din epoca bizantină și chiar musulmană (cf. *Études Roumaines, I. Influences étrangères sur la nation roumaine*, p. 11 și urm.).

¹³ Dan Zamfirescu, *Expresie genială a vechii civilizații românești*, în „Argeș”, 1967, nr. 8.

¹⁴ Idem, *Primul monument al literaturii române. Studiu introductiv la Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie*, Editura Minerva, București, 1971, ediție din care am extras citatele inserate în textul cercetării noastre: „Un singur mare om – conchide Dan Zamfirescu –, un mare artist al cuvântului a gândit și elaborat această carte, care este întâia noastră capodoperă” (p. 55). Aceasta, după ce afirmă – pornind de la un studiu al lui Emil Lăzărescu despre Curtea de Argeș – că „aceeași îmbinare a hieraticului și dinamicului este caracteristică **Învățăturilor**” (p. 27).